

Ern(e)st Stein (1891–1945)

Czytelnik tego eseju zechce wybaczyć mi pewną refleksję osobistą. W 1986 roku otrzymałem moją pierwszą pracę jako asystent w formującym się Zakładzie Historii Starożytnej na ledwie co powstałym Uniwersytecie Szczecińskim. Miałem świadomość, że niełatwo mi będzie tutaj kontynuować rozpoczętą już w Poznaniu pracę nad dysertacją doktorską, gdyż rozpoznane zasoby biblioteczne Szczecina nie napawały wówczas optymizmem. Jednak ostatecznie rzeczywistość okazała się jeszcze gorsza, w Bibliotece Miejskiej znalazłem tylko jedną jedyną książkę, która bezpośrednio mogła ułatwić moje badania. Była to *Geschichte des spätrömischen Reiches* pióra Ernsta Steina. Może właśnie dlatego przywiązałem się i do tego dzieła, i do tego autora bardziej niż do jakiegokolwiek innego, i to wówczas wytworzył się u mnie najwyższy podziw dla osiągnięć uczonego, „ostatniego następcy Mommsena”, od którego ogromnie dużo się nauczyłem.

*

Ernst Edward Aurel Stein urodził się 19 września 1891 roku w polskim Jaworznie (podówczas austriacka Galicja). Jego ojciec, dyrektor kopalni węgla w Jaworznie, był pochodzenia żydowskiego, matka Henrietta – której dedykował swoją *Histoire du Bas-Empire* – katoliczka, miała niemieckich i czeskich przodków. Jego stryjem był znany archeolog i badacz Azji – sir Aurel Stein, obywatel brytyjski. Oboje rodzice zmarli jako kalwiniści¹. Młody Ernst wychowywany był w kulturze liberalnej, ale po długiej ewolucji, w 1932 roku nawrócił się na (rzymski) katolicyzm².

Przyszły historyk wychowywał się zasadniczo w kulturze niemieckiej, ale ukończył niemiecko-francuską szkołę podstawową³. W latach 1902–1910 ukończył w Wiedniu gimnazjum. W następnych latach (od 1910 roku) studiował na

¹ P. Goubert S.J., M. Ernest Stein († 25 fevrier 1945), REB, 1945, nr 3, s. 274–279, tutaj s. 274. We wrześniu 2018 roku, dzięki uprzejmości autora, otrzymałem tekst niepublikowanego jeszcze artykułu: H. Leppin, *Ern(e)st Stein: Christentum, Nationalitäten und Reichszerfall*, (w:) Clifford Andos, red., *The New Late Antiquity*, skoncentrowanego na badaniu światopoglądowego tła *Geschichte des spätrömischen Reiches*, a zatem dzieła, w którym jego autor, E. Stein, *expresis verbis* deklarował (zob. niżej), że nie czyni w nim żadnych koncesji na rzecz jakiegokolwiek światopoglądu.

² P. Goubert, M. Ernest Stein (jak w przyp. 1), s. 274.

³ M. Grünbart, Stein, Ernst (Ernest) Edward Aurel, w: *Neue deutsche Biographie*, t. 25, Berlin 2013, s. 143.

Uniwersytecie Wiedeńskim filologię i historię starożytną u Wilhelma Kubitschka, Eugena Bormanna, Adolfa Wilhelma i Ludo Moritza Hartmanna⁴, u którego dwudziestotrzyletni Stein doktoryzował się w 1914 roku⁵. Duży ekstrakt z tej rozprawy dotyczącej dziejów późnoantycznej Rawenny został opublikowany w 1919 roku, w czasopiśmie „Klio”⁶. Autor dyskutował w niej chronologię biskupów Rawenny (jego hipotezy ciągle są punktem wyjścia do dalszych rozważań) i organizację municypalną miasta w IV–VIII wieku. Już ta praca zwiastowała sposób jego pracy nad źródłami i nieosiągalny chyba dla nikogo innego styl prezentacji wyników badań, narrację tak ścisłą, tak nacechowaną przemyślaną oszczędnością słowa, przy jednoczesnym zachowaniu klarowności i jednoznaczności wypowiedzi, że niemożliwe wydaje się usunięcie z niej nawet jednego słowa bez zrujnowania sensu całości wypowiedzi.

Niewiele jednak brakowało, ażeby nie został bizantynistą. W czasie swoich studiów zadawał się orientować w stronę historii rzymskiej, której poświęcone były jego pierwsze publikacje; o funkcji prokonsulatu w tytulaturze imperialnej⁷, o archiwach edylów plebejskich, o sfałszowaniu *fasti consulares* przez Gnejusza Flawiusa, o trzech ostatnich królów rzymskich, o zaćmieniu słońca u Enniusa, kontrowersji wokół pojęcia *nobilitas* okresu pryncypatu, apoteozy cesarza Filipa Araba⁸. Do historii rzymskiej, a nawet do jeszcze dawniejszej, wracał wielokrotnie w swych późniejszych badaniach. Niemniej jednak wybór na promotora wiedeńskiego marksisty Ludo Moritza Hartmanna, ucznia Thodora Mommsena⁹ – który wprowadził debiutował dysertacją doktorską dotyczącą historii rzymskiej¹⁰, ale habilitował się z dziejów bizantyjskiego egzarchatu Rawenny¹¹, a swą najsłynniejszą pracę dedykował dziejom średniowiecznej Italii¹² – trwale określił główne i najważniejsze pole historycznych dociekań Ernsta

⁴ U P. Gouberta [M. Ernest Stein (jak w przyp. 1), s. 374] omyłkowo jest „Mortmann”.

⁵ J. R. Palanque, *La vie et l'œuvre d'Ernest Stein*, w: E. Stein, *Histoire du Bas-Empire*, t. 2: *De la disparition de l'Empire d'Occident à la mort de Justinien (476–565)*, red. J. R. Palanque, Paris–Bruxelles–Amsterdam 1949, s. XI.

⁶ E. Stein, *Beiträge zur Geschichte von Ravenna in spätrömischer und frühbyzantinischer Zeit*, *Klio* 16, 1919, s. 40–71. W artykule nie znajdziemy jednak słowa o tym, że u jego podstaw leży rozprawa doktorska autora. Bibliografia E. Steina [P. Goubert, M. Ernest Stein (jak w przyp. 1), s. 275–279] jest niestety niekompletna. Brakuje licznych recenzji i prac opublikowanych po tej dacie. Podobnie rzecz ma się z bibliografią przytoczoną przez J. R. Palanque, *La vie et l'œuvre* (jak w przyp. 5).

⁷ E. Stein, *Zum Gebrauch des prokonsularischen Titels seitens der römischen Kaiser*, *Klio* 12, 1912, s. 392–396.

⁸ E. Stein, *Beiträge zur ältesten römischen Geschichte*, *Wiener Studien* 37, 1915, s. 353–366; tenże, *Kleine Beiträge zur römischen Geschichte*, *Hermes* 52, 1917, s. 558–583. Był on także autorem biografii cesarza Filipa Araba, tenże, *M. Iulius Philippus, römischer Kaiser 244–249*, w: Pauly–Wissowa, *Realencyklopädie der klassischen Altertumswissenschaft*, t. 10,1, 1917, kol. 755–772.

⁹ E. Stein, Ludo Moritz Hartmann, *Vierteljahresschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte* 18, 1925, z. 3–4, s. 312–332, tutaj s. 315. Warto nadmienić, że Hartmann był jednym ze współzałożycieli periodyku, w którym ukazał się artykuł Steina o nim; poza tym: W. Lenel, Ludo Hartmann, *HZ* 131, 1925, s. 571–574; B. Croke, Theodor Mommsen and the Later Roman Empire, *Chiron* 20, 1990, s. 187, 188 i przyp. 126 (z dalszą literaturą).

¹⁰ L. M. Hartmann, *De exilio apud Romanos inde ab initio bellorum civilium usque ad Severi Alexandri*, Berolini 1887.

¹¹ Tenże, *Untersuchungen zur Geschichte der byzantinischen Verwaltung in Italien*, Leipzig 1889.

¹² Tenże, *Geschichte Italiens im Mittelalter*, t. 1–4, Gotha 1899–1923.

Steina – dzieje Bizancjum¹³. Historyk wspominał Hartmanna jako uczonego bardzo wymagającego, nieznoszącego naukowych słabeuszy, czyli dyletantów i fantastów:

Von Hartmann gilt, was er seinem Lehrer Mommsen nachrühmt; auch er „duldeten sogar..., wo ihm Anfänger gegenüber, gerne Widerspruch, wenn dieser begründet erschien oder aus ehrlicher wissenschaftlicher Forschung hervorging. Dagegen war er in der Tat überall unerbittlich gegen Unehrlichkeit in der Forschung, ob sie nun auf Phantasterei oder Schwäche zurückging und gegen aufgeblasenen Dilletantismus“; er teilte auch Mommsens „Geringschätzung der Schwächlinge in der Wissenschaft, die übernommene Pflichten nicht erfüllten, der *paulo-post-facturi*, die keine „Fertigmacher“ waren¹⁴.

Podobnie jak jego mistrz Stein stale czynił podczas swej aktywności naukowej poważne „wycieczki” badawcze w obszary historii antycznej, zagłębiał się także w historię średniowieczną świata łacińskiego. Wynikało to nie tylko z samej panoramy rozległych zainteresowań, ale także ze stojących przed bizantynistą konieczności. Jego zdaniem, „si ces études exigent une certaine connaissance du Moyen âge non byzantin, elles exigent bien davantage encore la connaissance de l'Antiquité romaine”. Wynikało to z jego definicji historii bizantyjskiej rozumianej jako „l'ensemble des faits historiques postérieurs à l'Antiquité classique, mais découlant directement et visiblement de celle-ci”. Dla niego historia ta nie była jedynie „przejściem od starożytności do wieków średnich”, ale raczej oznaczała „antyk w wiekach średnich”¹⁵, co spotkało się z aprobowanym komentarzem Jeana Rémy Palanque'a: „Prawda, wydawałoby się oczywista, ale często zapoznawana w praktyce”¹⁶.

W czasie pierwszej wojny światowej Ernst Stein został zmobilizowany do armii austriackiej, ale za werbalne wystąpienie przeciw imperializmowi mocarstw centralnych oskarżono go o *crimen laesae maiestatis*. Groziło mu rozstrzelanie, ale szczęśliwie jego czyn objęła amnestia z okazji wstąpienia na tron cesarza Karola I¹⁷. Czy i gdzie służył w armii dalej, nie daje się na tę chwilę powiedzieć.

Stein studiował i badał wszystkie epoki rzymskiej historii: królewską, republikańską i cesarską, zwłaszcza zaś dzieje instytucji *Imperium Romanum*. Przede wszystkim zdołał uzyskać, nie zawsze, niestety, przez bizantynistów doceniane, znakomite przygotowanie epigraficzne. Niemniej jednak jego rozprawa habilitacyjna poświęcona historii Cesarstwa Bizantyjskiego za panowania głównie Justyna II i Tyberiusza II (lata 565–582)¹⁸ sygnalizowała definitywnie wybór bizantynistyki jako głównego obszaru badawczego. Z jednej strony praca traktowała o polityce zewnętrznej państwa

¹³ J. R. Palanque, *La vie et l'œuvre* (jak w przyp. 5), s. XI.

¹⁴ E. Stein, Ludo Moritz Hartmann (jak w przyp. 9), s. 328.

¹⁵ E. Stein, *Le nouvel enseignement de l'histoire byzantine à l'Université de Louvain*, *Annuaire du cercle pédagogique des professeurs de l'enseignement moyen sortis de l'Université de Louvain* 36, 1938, s. 9–15, cytaty ze stron 10–12.

¹⁶ J. R. Palanque, *La vie et l'œuvre* (jak w przyp. 5), s. XI.

¹⁷ P. Goubert, M. Ernest Stein (jak w przyp. 1), s. 274, który umieszcza to wydarzenie w roku 1917. Jednak Karol I był cesarzem Austrii *ex lege* już od śmierci Franciszka Józefa 21 listopada 1916 roku, a na króla Węgier – jako Karol IV – został koronowany 30 grudnia 1916 roku. Goubert musiał się zatem mylić. Sprawa wymagałaby bliższego zbadania.

¹⁸ E. Stein, *Studien zur Geschichte des byzantinischen Reiches*, Stuttgart 1919, VIII+200 ss.

bizantyjskiego za rządów tych cesarzy, a z drugiej – o pewnych aspektach historii instytucji administracyjnych epoki wczesnobizantyjskiej: o początkach administracji temowej, finansach publicznych, tytule i funkcji *Caesar, comes sacrarum largitionum, quaestor exercitus* i o domenach publicznych. Wyniki badawcze tej książki stały się wielokrotnie punktem wyjścia do różnych badań rozwijanych później przez autora. Jean Rémy Palanque zwrócił uwagę, że nawet na ostatnich stronach napisanych przez Ernsta Steina przed śmiercią historyk odwoływał się właśnie do pierwszych stron swej rozprawy habilitacyjnej napisanej przed ćwierćwieczem¹⁹.

Przez kilka następnych lat jako *Privatdozent* na Uniwersytecie Wiedeńskim Stein opublikował wiele ważnych studiów i przyczynków. Będąc badaczem o uznanej gruntowności, najpierw napisał krytyczny przegląd studiów bizantyjskich i scharakteryzował naukę historii Bizancjum w rozmaitych krajach w ostatnich pięćdziesięciu latach²⁰, a następnie, oddzielnie, skomentował dla biuletynu „Bursiana” 150 prac z lat 1894–1913 dotyczące epoki wczesnobizantyjskiej²¹. Już wówczas można dostrzec u niego przygotowania do napisania jego wielkiej *Historii* tej epoki.

Historyk zdradzał wyraźną predylekcję do badań dziejów instytucji. Ciągłe jeszcze sięgamy po jego fundamentalne studia na dziejami prawa publicznego późnego Cesarstwa Rzymskiego²². Badacze schyłkowej fazy dziejów Bizancjum nie zapominają o jego studium historii gospodarki i administracji tej epoki²³. Nie mniej ważny był podjęty w tym artykule problem periodyzacji bizantyjskiej historii. Autor rozróżniał epokę wczesnobizantyjską, którą identyfikował z „późnorzymską” (*Bas-Empire*), obejmującą lata 284–641, epokę średniobizantyjską (do roku 1081) i epokę późnobiizantyjską, do 1453 roku²⁴. Rozprawa ta miała rzeczowy związek (*Vorstudie*) z tym, że pierwotnie, to właśnie Stein miał napisać całościową *Historię państwa bizantyjskiego*²⁵, ale ostatecznie zadanie to wykonał z wielkim sukcesem Georgij Ostrogorski²⁶.

Ze względu na materię, trudna w lekturze nawet dla dość dobrze przygotowanego od strony językowej czytelnika książka o *officium* prefektury pretorium tego samego okresu²⁷, owoc jego niewiarygodnej erudycji, nigdy nie została zastąpiona²⁸. Nikt nie podjął nawet takiej próby. Sam autor uważał ją za swoje najlepsze dzieło.

¹⁹ J. R. Palanque, *La vie et l'œuvre* (jak w przyp. 5), s. XII.

²⁰ E. Stein, *Die byzantinische Geschichtswissenschaft im letzten halben Jahrhundert*, *Neue Jahrbücher für klassische Altertum* 43, 1919, s. 480–493.

²¹ Tenże, *Bericht über die Literatur zur Geschichte des Übergangs vom Altertum zum Mittelalter aus den Jahren 1894–1913*, *Bursians Jahresbericht über die Fortschritte der klassischen Altertumswissenschaft* 184, 1920, s. 1–90.

²² Tenże, *Untersuchungen zum Staatsrecht des Bas-Empire*, *ZRG Romanistische Abteilung* 41, 1920, s. 195–251.

²³ Tenże, *Untersuchungen zur spätbyzantinischen Verfassungs- und Wirtschaftsgeschichte*, *Mitteilungen zur osmanischen Geschichte* 2, 1925, s. 1–62.

²⁴ Tamże, s. 1 nn.

²⁵ M. Grünbart, Stein (jak w przyp. 3), s. 144.

²⁶ Tamże.

²⁷ E. Stein, *Untersuchungen über das Officium der Prätorianerpräfektur seit Diokletian*, Wien 1922, 77 ss.

²⁸ Rzecz dotyczy składu, promocji i kompetencji urzędników prefektury pretorium w ujęciu dynamicznym.

W swoim czasie ważna, ale dzisiaj mniej już aktualna, okazała się rozprawa poszukująca genezy głębokich zmian administracyjnych w cesarstwie bizantyjskim w VII wieku (zastąpienie prefekturalnej organizacji państwa organizacją temową) w administracyjnych reformach perskich władców Kawada i Chosroesa w VI wieku²⁹.

Obok licznych drobniejszych przyczynków i serii artykułów dla *Pauly-Wissowa Realenzyklopädie* E. Stein uwagę poświęcał także historii kościelnej, którą zajmował się od czasów swej dysertacji doktorskiej. Wykazał nieautentyczność edyktu cesarza Leona III i Konstantyna V wykorzystywanego w sporze między patriarchami Akwilei i Grado³⁰ oraz zajął się szczegółowo przebiegiem umacniania w Kościele powszechnym pozycji patriarchy Konstantynopola przed rokiem 451, po raz pierwszy publikując swój tekst w języku francuskim³¹ (historyk w zasadzie nie publikował po angielsku)³². Zarówno duże rozprawy, jak i mniejsze przyczynki, ale także i obszernie artykuły recenzyjne (jak ten dotyczący dyskusji nad wielkością i metodami obliczania bizantyjskiego budżetu³³) wyróżniała doskonała znajomość źródeł, która umożliwiała stawianie zawsze nowych, oryginalnych tez i hipotez.

W okresie wiedeńskim historyk przygotował pierwszy tom swego, jak się okazało później, *opus magnum*, *Historię późnego cesarstwa rzymskiego*³⁴, które uczyniło jego nazwisko znane badaczom wszystkich krajów. Wprawdzie dla tej epoki istniało inne *opus vitae*, sześciotomowa *Geschichte des Untergangs der antiken Welt* Otto Seecka³⁵, ale Stein zamierzał dać dzieło inne, zapewne bardziej zwarte, obejmujące inny period, a przede wszystkim inaczej napisane. Dla niego był to tom pierwszy *Historii państwa bizantyjskiego*, którą zamierzał doprowadzić do roku 641. Praca Seecka nie nawiązywała do dziejów Bizancjum. Ten autor pisał historię upadku cywilizacji antycznej, cofając się w niektórych aspektach swej narracji, tak jak to czynił Edward Gibbon, aż do II wieku. Niemniej jednak Seeck, uczeń Th. Mommsena, był wtedy największym autorytetem badawczym w obszarze późnoantycznej historii i widać po ilości cytatów w dziele Steina, jaką rolę odegrały wszystkie jego badania w historycznej deszyfracji tej epoki. Seeck był jednak nowinkarzem. Jego *Geschichte des Untergangs der antiken Welt* przenika nie tylko darwinizm społeczny, ale i inne

²⁹ E. Stein, Ein Kapitel vom persischen und vom byzantinischen Staate, *Byzantinisch-neugriechische Jahrbücher* 1, 1920, s. 50–87.

³⁰ Tenze, Eine gefälschte Urkunde aus dem Rechtsstreit zwischen Aquileia und Grado, *Byzantinisch-neugriechische Jahrbücher* 2, 1921, s. 98–111.

³¹ Tenze, Le développement du pouvoir patriarcal du siège de Constantinople jusqu'au concile de Chalcedoine, *Le Monde slave* 1926, nr 2, s. 80–108.

³² Pewnym wyjątkiem są, o ile widzę, tylko jego uwagi włączone do artykułu H. St. Schulza, The Roman evacuation of Britain, *Journal of Roman Studies* 23, 1933, s. 41 n.

³³ E. Stein, Rec. A. Andréadès, Le montant du budget de l'empire byzantin, *BZ* 24, 1924, s. 377–387.

³⁴ E. Stein, *Geschichte des spätrömischen Reiches*, t. 1: Vom römischen zum byzantinischen Staate: (284–476 n. Chr.) Wien 1928.

³⁵ O. Seeck, *Geschichte des Untergangs der antiken Welt*, t. 1–6, wyd. 4: Stuttgart 1921 (przedruk: Stuttgart 2000).

prądy filozoficzne epoki, a także modernizowanie antycznej historii³⁶. Jeśli weźmie się to pod uwagę i jeśli uwzględni się również fakt, że mistrz Steina – Ludo Moritz Hartmann – ulegał ideologicznym wpływom marksizmu, to na tym tle stanie się bardziej zrozumiała deklaracja Ernsta Steina zamieszczona w bardzo oszczędnie napisanym wstępie do pierwszego wydania (z 1928 roku), że pisząc o „jednej z najbardziej dramatycznych epok w historii powszechnej” (*une des époques les plus dramatiques de l'histoire universelle*), uczynił wszystko, żeby nigdzie nie opuścić twardego gruntu antycznych źródeł i żeby nigdy nie zadawać im gwałtu na rzecz jakiegokolwiek idei filozoficznej czy światopoglądu³⁷. Książka, która – jak zapewniał w 1949 roku Jean Rémy Palanque – „wkrótce znalazła się we wszystkich bibliotekach historycznych”³⁸, spotkała się z bardzo przychylnym przyjęciem badaczy, a recenzenci nie szczędzili jej pochwał³⁹. Wskazywano wszakże i na prace przez niego nieuwzględnione, na tyle ważne, że powinny być cytowane⁴⁰. Podkreślano krytycznie, że jego koncepcja historii ogranicza się do sfery polityki oraz administracji i że Stein okazał niewiele zainteresowania dla wielkich ruchów religijnych, a jego książka nie zawiera wprowadzenia w świat mentalności IV wieku⁴¹. Istotnie te zastrzeżenia pozostały w mocy, chociaż na usprawiedliwienie takiego podejścia można by powiedzieć, że pisał on historię państwa, a nie społeczeństwa rzymskiego. Zarzutom adresowanym już do obu tomów *Historii* jest nierozwiązany przez autora problem konstrukcji jego dzieła. Informacje odnoszące się do historii administracji rzymskiej czy armii nie są z głównej narracji wyodrębnione, lecz rozproszone, stąd też czytelnik musi ich poszukiwać na rozmaitych stronach tej pracy⁴². Sam autor miał zamiar przygotować nowe wydanie tego tomu, zupełnie zmienione, uwzględniające postęp w badaniach nad epoką, jaki zaszedł od roku 1928. Miał świadomość pewnych niedostatków swego dzieła. Jeszcze podczas pobytu na wygnaniu we Francji południowej, w latach 1940–1942, m.in. pod wpływem lektury książki Henri Marrou⁴³, zamierzał od nowa napisać fragmenty odnoszące się do św. Augustyna⁴⁴. We własnym egzemplarzu *Geschichte* modyfi-

³⁶ Zob. H. Leppin, Ein „Spätling der Aufklärung”. Otto Seeck und der Untergang der antiken Welt, w: *Imperium Romanum. Studien zu Geschichte und Rezeption. Festschrift für Karl Christ zum 75. Geburtstag*, red. P. Kneißl, V. Losemann, Stuttgart 1998, s. 472–491; S. Lorenz, Otto Seeck und die Spätantike, *Historia* 55, 2006, s. 228–243; A. Momigliano, *Studies in historiography*, London 1966, s. 144: „great but erratic scholar Seeck”.

³⁷ E. Stein, *Histoire du Bas-Empire*, t. 1: De l'état romain à l'état byzantin (284–476), bm. [Bruges] 1959, s. XV.

³⁸ J. R. Palanque, *La vie et l'œuvre* (jak w przyp. 5), s. XIV.

³⁹ Recenzje (jedenaście) zestawil J. R. Palanque, *La vie et l'œuvre* (jak w przyp. 5), s. XIV i przyp. 2.

⁴⁰ J. R. Palanque, *Une nouvelle histoire du Bas-Empire*, *Revue Historique* 164, 1930, s. 289–308; Palanque wskazywał na brak kilku klasycznych prac autorów francuskich (s. 289).

⁴¹ N. H. Baynes, Rec. w: *Journal of Roman Studies* 18, 1928, s. 217. Poza tym Baynes przeprowadził krytyczną dyskusję z wieloma konkluzjami szczegółowymi Steina, tamże, s. 217–225.

⁴² A. Demandt, *Die Spätantike. Römische Geschichte von Diokletian bis Justinian 284–565 n. Chr.*, wyd. 3: München 2007 [Handbuch der Altertumswissenschaft III, 6], s. XVIII.

⁴³ H. I. Marrou, *Saint Augustin et la fin de la culture antique*, Paris 1938.

⁴⁴ J. R. Palanque, *Préface de l'édition française*, w: E. Stein, *Histoire du Bas-Empire* (jak w przyp. 37), s. X.

kował niektóre wyrażenia i przypisy. Ostatecznie nie zdołał przygotować nowej edycji pierwszego tomu. Uczynili to jego oddana żona, Jeanne Stein (poślubiona w 1923 roku), i nieoceniony przyjaciel, prof. Jean Rémy Palanque (1898–1988), przy współpracy prof. Émilienne Demougeot (1910–1994), którzy zredagowali obszerne przypisy uzupełniające. Przekładu podjęła się dr Élisabeth Will⁴⁵.

*

Książka przyniosła młodemu, 37-letniemu, badaczowi uznanie, zwłaszcza w Niemczech, gdzie rok wcześniej (w 1927 roku) Niemiecki Instytut Archeologiczny we Frankfurcie nad Menem z inicjatywy Friedricha Drexela (1885–1930) zaproponował mu współpracę z *Römisch-Germanische Kommission* (dalej: RGK)⁴⁶, powierzając mu w ramach *Corpus Inscriptionum Latinarum* publikację *Signacula laterculis publice impressa*⁴⁷. Niebawem podobna propozycja wyszła od Pruskiej Akademii Nauk w Berlinie (w 1928 roku). W jej ramach opracował rozpoczęte już przez zmarłego Emila Ritterlinga (1861–1928) biograficzne wykazy funkcjonariuszy (na podstawie jego notatek)⁴⁸ oraz listę jednostek armii rzymskiej w okupowanej części Germanii okresu wczesnego cesarstwa. Do tego okresu należy także studium zachodniorzymskiej obrony granicznej nad Renem w V wieku⁴⁹. Był to już ostatni etap zaangażowania Steina w badanie czysto rzymskiej historii.

W 1929 roku, najpierw jako *Privatdozent*, a wkrótce jako profesor nadzwyczajny (1931–1932), zainstalował się na Uniwersytecie w Berlinie⁵⁰. Spośród mniejszych, bizantynistycznie zorientowanych prac powstałych w tym okresie wolno wymienić zwłaszcza artykuł o końcu konsulatu w *Imperium Romanum*⁵¹, udział w naukowej dyskusji dotyczącej średniowiecznego sporu o tytuł „Cesarz Rzymian”⁵², ponowne

⁴⁵ Tamże, s. IX, XI n.

⁴⁶ M. Grünbart, Stein (jak w przyp. 3), s. 144.

⁴⁷ *Inscriptiones trium Galliarum et Germaniarum latinae*, t. 6: *Signacula laterculis publice impressa*, Berlin 1933 [*Corpus Inscriptionum Latinarum* XIII,6], VIII+140 ss. Jest to publikacja rzymskich stempli ceglanych z terenów nadreńskich. W ramach RGK badacz pracował nad ich klasyfikacją. Por. M. Grünbart, Stein, Ernst (Ernest) Edward Aurel; Ps. Gottlieb Hellseher (1891–1945), Historiker und Byzantinist, w: *Österreichisches Biographisches Lexikon*, t. 13, 2008 (wyd. 60), s. 149; https://www.biographien.ac.at/oebf/oebf_S/Stein_Ernst-Edward-Aurel_1891_1945.xml (dostęp: 16.12.2018).

⁴⁸ E. Stein, *Die kaiserlichen Beamten und Truppenkörper im römischen Deutschland unter dem Prinzipat*, Wien 1932, XV+301 ss.; E. Ritterling (współpr. E. Groag), *Fasti des römischen Deutschland unter dem Prinzipat*, opr. E. Stein, Wien 1932, IX+160 ss.

⁴⁹ E. Stein, *Die Organisation der weströmischen Grenzverteidigung im V. Jahrhundert und das Burgundenreich am Rhein*, Bericht der römisch-germanischen Kommission 18, 1928, s. 92–108.

⁵⁰ A. Demandt, *Alte Geschichte in Berlin 1810–1960*, w: *Geschichtswissenschaft in Berlin im 19. und 20. Jahrhundert. Persönlichkeiten und Institutionen*, red. R. Hansen, W. Ribbe, Berlin–New York 1992, s. 196 n.

⁵¹ E. Stein, *Justinian, Johannes der Kappadozier und das Ende des Konsulats*, BZ 30, 1929–1930, s. 376–381.

⁵² Tenze, *Zum mittelalterlichen Titel „Kaiser der Römer”*, *Forschungen und Fortschritte* 6, 1930, s. 182 n.

zabranie głosu na temat konfliktu Konstantyna Wielkiego z Licyniuszem w 324 roku⁵³ i napisanie wspólnie z G. Ostrogorskim fundamentalnego eseju o koronacjach bizantyjskich⁵⁴. Trzystronicowa *notula* o średniowiecznym tytule „Basileus/Cesarz Rzymian” najlepiej chyba ilustruje fakt, jak uważnie wsłuchiowano się w głos Ernsta Steina. W ciągu najbliższych lat po publikacji tego krótkiego tekstu wypowiedzieli się w tej sprawie uczeni tej miary, co Nikolai Lichačev, Henri Grégoire, Vitalien Laurent, Franz Dölger i Georgij Ostrogorski. I chociaż odrzucono z hipotezy Steina to, że wyrażenie *Basileus Romaion* pojawia się w tytulaturze władców bizantyjskich dopiero od Michała I Rangabeusza (811–813), przyznano jednak, że przed rokiem 812 (data uznania przez Bizancjum cesarskiego tytułu Karola Wielkiego) występuje on rzadko, natomiast z całą konsekwencją i demonstracyjnie po tej dacie⁵⁵. Do okresu „niemieckiego” aktywności naukowej Ernsta Steina należą także dwa interesujące biogramy: cesarza Herakliusza i cesarza Jana III Dukasa Watatzesa⁵⁶.

Poza tym historyk napisał szereg bardzo dokładnych i polemicznych artykułów recenzyjnych dyskutujących prace F. Dölgera i G. Ostrogorskiego na temat bizantyjskich finansów⁵⁷, Germaine’a Rouillarda o administracji cywilnej Egiptu bizantyjskiego⁵⁸ i wielką pracę Ericha Caspara o historii papiestwa do połowy VIII wieku⁵⁹.

*

Niebawem w życiu Ernsta Steina zaszła wielka zmiana, która – jak dla wielu innych uczonych tamtej epoki – oznaczała w gruncie rzeczy przyjęcie trudów życia „historyka na wygnaniu”. W 1932 roku (do 1934) na zaproszenie Henri Grégoire’a historyk przebywał w Instytucie Orientalnym na Uniwersytecie Brukselskim. Tam raz jeszcze pokazał swą odwagę cywilną. Pod wiele mówiącym pseudonimem Gottlieb Hellseher [Jasnowidz] napisał dla belgijskiego czasopisma politycznego „Le Flambeau” [15, nr 2 (luty 1932), s. 129–146]⁶⁰ obszerny pamflet przeciw narodowemu socjalizmowi pt. *Un projecteur sur l’Allemagne*, skierowany do francuskiego ministra

⁵³ Tenże, Konstantin der Grosse gelangte 324 zur Alleinherrschaft, *Zeitschrift für die neutestamentliche Wissenschaft* 30, 1931, s. 177–185.

⁵⁴ G. Ostrogorsky, E. Stein, *Die Krönungsordnungen des Zeremonienbuches*, Byzantion 7, 1932, s. 185–233.

⁵⁵ Rekapitulacja ówczesnej dyskusji zob. G. Ostrogorski, *Dzieje Bizancjum*, tłum. H. Evert-Kappesowa, Warszawa 1968, s. 179 i przyp. 130.

⁵⁶ Ogłoszone w: *Menschen die Geschichte machten. Viertausend Jahre Weltgeschichte in Zeit- und Lebensbildern*, red. P. R. Rhoden, G. Ostrogorsky, t. 1, wyd. 2: Wien 1934, s. 281–288 i 463–469 (wyd. 1: 1931).

⁵⁷ E. Stein, *Vom Altertum im Mittelalter. Zur Geschichte der byzantinischen Finanzverwaltung*, *Vierteljahresschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte* 21, 1928–1929, s. 158–170.

⁵⁸ Tenże, Rec. G. Rouillard, *L’administration civile de l’Égypte byzantine*, *Gnomon* 6, 1930, s. 401–420.

⁵⁹ tenże, Rec. E. Caspar, *Geschichte des Papsttums I*, BZ 32, 1932, s. 113–134. Omówienie tomu drugiego było jeszcze bardziej szczegółowe, E. Stein, *La période byzantine de la papauté*, *The Catholic Historical Review* 21, 1935–1936, s. 129–163.

⁶⁰ Pomimo wszelkich moich wysiłków artykuł ten pozostał mi na razie niedostępny.

Georgesa Champetiera de Ribes, w którym przestrzegał przed tym, że rządy Hitlera oraz odnowienie niemieckich zbrojeń nieuchronnie doprowadzą do nowej wojny w Europie. Stein okazał się rzeczywiście „Jasnowidzem”, a było to rok przed objęciem władzy przez narodowych socjalistów w Niemczech. W tym samym roku 1932 do Berlina i Frankfurtu nad Menem przesłał wypowiedzenia pracy i mimo że próbowano go odwieść od tej decyzji, pozostał nieugięty. Od tego momentu zerwał nie tylko z Niemcami, ale również z niemiecką kulturą, od 1933 roku nie publikując już więcej ani w języku niemieckim, ani w niemieckich czasopismach naukowych. Odrzucił też wszelką współpracę z tymi spośród niemieckich badaczy, którzy zbliżyli się do nowego reżimu⁶¹.

Dzięki Henri Grégoire'owi w latach 1932–1934 mógł kontynuować studia bizantynistyczne w Brukseli, w Bibliotece Królewskiej i w Instytucie Orientalnym Uniwersytetu Brukselskiego. W 1934 roku, na zaproszenie Catholic University of America przybył jako *Visiting Professor* do Waszyngtonu D.C, gdzie miał zamiar wyklądać w języku francuskim i wkrótce został mianowany profesorem zwyczajnym. Zainspirował też pracę doktorską Martina J. Higginsa⁶². Po dwóch latach względy zdrowotne zmusiły go do powrotu do Europy. Z powodu ciężkiej choroby w 1936 roku nie wygłosił w Ameryce żadnego wykładu. Ponownie znalazł się w Belgii. Dzięki wysiłkom belgijskich przyjaciół, zwłaszcza profesora Leo van der Essena (jedynego powołanego świadka niemieckich zbrodni w Belgii na procesie w Norymberdze)⁶³, stworzono dla niego w 1937 roku katedrę historii bizantyjskiej na katolickim Uniwersytecie Louvain/Leuven. Stein pozostał jej profesorem tytularnym aż do śmierci. W Louvain stworzył program nauczania historii bizantyjskiej⁶⁴ i myślał o definitywnym pozostaniu na tym uniwersytecie. Uzyskał naturalizację i został kawalerem orderu króla Leopolda. Trzy lata spędzone w skromnym domu (*petite villa*) przy ulicy Tirlmonde były najszcześniejsze w jego życiu⁶⁵. Rychło jednak w Europie wybuchła przewidywana przez niego wojna. 10 maja 1940 roku ta wojna zapukała do granic Belgii. Nie mogąc wyjechać do Anglii czy do Indii, do swego stryja Aurela Steina, musiał uciekać do Francji, która przecież także była w militarnym konflikcie z Niemcami⁶⁶. Oznaczało to dwuipółletnią tułaczkę po rozmaitych częściach Francji, gdzie m.in. został uwięziony w obozie i uwolniony dzięki temu, że mógł wykazać, że urodził się na terytorium Polski⁶⁷.

Dzięki oddanym przyjaciołom, przede wszystkim J. R. Palanque i H. I. Marrou, udzielającym mu pomocy, *incognito* trafił do strefy nieokupowanej przez Niemców. Wraz z oddaną mu żoną przebywał w Montpellier, Nîmes, Marsylii, Grenoble, Villard-

⁶¹ J. R. Palanque, *La vie et l'œuvre* (jak w przyp. 5), s. VII–VIII.

⁶² M. J. Higgins, *The Persian War of the Emperor Maurikios*, Washington DC 1939.

⁶³ O tej interesującej postaci: R. De Schryver, Leo van der Essen 1883–1963, *Historica Lovanensia* 183, 1985, s. 81–89.

⁶⁴ E. Stein, *Le nouvel enseignement* (jak w przyp. 15) i L. van der Essen, Ernest Stein. *Historien du Bas-Empire et de Byzance* (1891–1945), *Revue d'Histoire ecclésiastique* 41, 1946, s. 422–435.

⁶⁵ P. Goubert, M. Ernest Stein (jak w przyp. 1), s. 275.

⁶⁶ J. R. Palanque, *La vie et l'œuvre* (jak w przyp. 5), s. VIII–IX.

⁶⁷ P. Goubert, M. Ernest Stein (jak w przyp. 1), s. 275.

de-Lans, La Louvesc. Szczególnie pomocni okazali się jezuici. Dzięki nim, pod fałszywym nazwiskiem „M. Sernet”, mógł dostać posadę bibliotekarza na Université Saint-Joseph de Beyrouth. Jednak z powodu trudności podjęcia morskiej podróży i zajęcia Syrii przez Anglików i Wolnych Francuzów wiosną 1941 roku nie objął tego stanowiska. W listopadzie 1942 roku Niemcy zajęli południową Francję (Vichy) i Stein wraz z małżonką musieli nielegalnie przedostać się do Szwajcarii. W Genewie zajął się nimi prof. Jacques Pirenne (syn Henri Pirenne’a). Pomógł uregulować im prawną sytuację jako uciekinierów politycznych i uzyskał dla Ernsta nominację na stanowisko *Privatdozent* na Uniwersytecie we Fryburgu, co umożliwiłoby Steinowi spokojne doczekanie końca wojny. Niestety kolejny atak serca znękanego i przez wiele lat zagrożonego aresztowaniem uciekiniera zakończył jego życie na kilka miesięcy przed finałem wojny w Europie.

*

Peregrynacyjny i tym samym niepewny tryb życia nie sprzyja prowadzeniu badań, których przyjacielem jest raczej stabilizacja. Ernst Stein nie stracił jednak energii i pasji badawczej, nawet po roku 1940, w najtrudniejszym okresie swego życia.

Jako „historyk na wygnaniu” ogłosił zasadnicze rozprawy o stopniach wojskowych *ordinarius* i *campidoctor*⁶⁸ (do kwestii tego stopnia powrócono dopiero pod koniec XX wieku), o postkonsulacie w Bizancjum po Justynianie I⁶⁹, o tytule *Basileus autokrator*, począwszy od wieku IX, o wielkiej własności ziemskiej i ewolucji feudalizmu bizantyjskiego⁷⁰ oraz fundamentalne teksty o zaniku senatu rzymskiego (w starym Rzymie) pod koniec wieku VI⁷¹ i indywidualnym wpływie kwestorów na język nowel justyniańskich⁷². Problem historii instytucji pojawiał się też w jego równie substancjalnych artykułach recenzyjnych. Przeprowadził obszerną krytykę hipotez J. R. Palanque (któremu tyle później zawdzięczał) z jego książki o prefekturze pretorium⁷³. Podjął dyskusję z pionierskim ujęciem dziejów Persji sasanidzkiej Arthura Christensena⁷⁴, a nawet zainteresowały go instytucje Egiptu faraonów pióra Jacquesa Pirenne’a⁷⁵. W ostatnich latach swego życia większość uwagi poświęcał pracom zaj-

⁶⁸ E. Stein, *Ordinarii et campidoctores*, *Byzantion* 8, 1933, s. 379–387.

⁶⁹ Tenże, *Postconsulat et αὐτοκρατορία*, *Annuaire de l’Institut de philologie et d’histoire orientales* 2: *Mélanges Joseph Bidez*, 1933–1934, s. 869–912.

⁷⁰ E. Stein, *Paysannerie et grandes domaines dans l’Empire byzantin*, *Recueil de la Société Jean Bodin* 2, 1937, s. 123–133.

⁷¹ Tenże, *La disparition du Sénat de Rome à la fin du Ve siècle*, *Bulletin de la Classe des Lettres de l’Académie de Belgique* 25, 1939, s. 308–322.

⁷² Tenże, *Deux questeurs de Justinien et l’emploi des langues dans ses nouvelles*, *Bulletin de la Classe des Lettres de l’Académie de Belgique* 23, 1937, s. 365–390.

⁷³ Tenże, *A propos d’un livre récent sur la liste des préfets du prétoire*, *Byzantion* 9, 1934, s. 327–353.

⁷⁴ Tenże, *Perse sassanide*, *Le Muséon* 53, 1940, s. 123–133. Tytuł dyskutowanej pracy: A. Christensen, *Iran sous les Sassanides*, Copenhagen 1936 (wyd. 2: 1944).

⁷⁵ E. Stein, *Institutiones pharaoniques*, *Revue de philologie* 62, 1936, s. 43–55.

mującym się historią religii: Ericha Caspara, Eduarda Schwarza⁷⁶ i innych. Były to recenzje niezwykle, gdyż nie ograniczały się do detali, np. korekt lektury źródeł, ale proponowały także własne tezy i rozwiązania problemów zasadniczych. Najwyraziściej jego własne ustalenia badawcze wybrzmiały w omówieniu drugiego tomu wielkiego dzieła Ericha Caspara *Geschichte des Papsttums*⁷⁷, który trafił w ręce Steina podczas pobytu w USA. Autor krytykował nie tylko detale czy oceny wystawiane przez Caspara polityce religijnej poszczególnych cesarzy rzymskich/bizantyjskich⁷⁸, lecz mimo ogólnie wyrażonej pochwały niepokoiła go przede wszystkim generalna, „głęboko niemiecka”, koncepcja dzieła:

Je n'hésite pas à dire que par l'ensemble prestigieux de ces deux formidables volumes M. C[aspar]. peut être considéré comme un des plus grands parmi les représentants actuels de la science historique allemande, et cela avec d'autant plus de raison que la conception de cette œuvre est profondément allemande⁷⁹.

Swój długi, bardzo krytyczny wywód, zakończył obserwacją, że pomimo „wielkich słabości” dzieła (tom II oceniał nieco niżej od tomu I) Caspara zawiera także partie wartościowe: „Mais nous nous plaçons à ne pas oublier qu'à côté de grandes faiblesses, le tome II contient, lui aussi, des pages belles et fécondes”⁸⁰. Nieszczęśliwy zbieg okoliczności sprawił, że Erich Caspar nigdy nie przeczytał tych uwag⁸¹.

Przed wszystkim Ernst Stein jednak pracował na tomem drugim *Histoire du Bas-Empire*. Prace te rozpoczęły się praktycznie zaraz po opublikowaniu tomu pierwszego (w 1928 roku). Tom drugi miał pierwotnie kończyć historię *Bas-Empire*, ale zgodnie z periodyzacją dziejów Bizancjum, uzasadnioną już wcześniej, miał ją zamknąć na roku 641. Istniał już nawet zarys takiego tekstu, ale w trakcie badań okazało się, że bogactwo materiału źródłowego zmusiło go do zamknięcia tego tomu na epokę panowania Justyniana I, a okres 565–641 musiał zostać przeznaczony dla tomu trzeciego. Stein, który większość czasu przeznaczał na pracę dla RGK, nie mógł go zbyt wiele poświęcać *Histoire du Bas-Empire*. Jesienią 1932 roku, gdy został zaproszony, jako profesor, przez Instytut Orientalny Uniwersytetu w Brukseli, dysponował już czterema pierwszymi rozdziałami tomu drugiego i ich przekładem francuskim, który stanowił

⁷⁶ E. Stein, Cyrille de Scythopolis. A propos de la nouvelle édition des ses œuvres, *Analecta Bollandiana* 62, 1944, s. 169–186.

⁷⁷ E. Caspar, *Geschichte des Papsttums von den Anfängen bis zur Höhe der Weltherrschaft*, t. 2: *Papsttum unter byzantinischer Herrschaft*, Tübingen 1933, XIV+826 ss.

⁷⁸ Całkowicie nie zgadzał się np. z powrotem Caspara do hipotezy, jakoby Konstantyn Wielki instrumentalnie posłużył się Kościołem w celu wzmocnienia państwa. Zdaniem E. Steina [La période (jak w przyp. 51), s. 130], Konstantyn dążył do pogodzenia obowiązków cesarza z obowiązkami wierzącego. Ciekawe, że pomimo całej ówczesnej krytyki zainicjowanej przez Otto Seecka autor uznawał historyczność edyktu mediolańskiego z 313 roku („la constitution de tolérance émise à Milan”) (por. tamże, s. 131).

⁷⁹ E. Stein, La période (jak w przyp. 51), s. 129.

⁸⁰ Tamże, s. 163.

⁸¹ Ten bardzo zasłużony mediewista zmarł na zapalenie płuc 22 stycznia 1935 roku, w wieku 55 lat, w trakcie druku tej recenzji Steina, zob. nekrolog R. Holtzmanna, *Verschiedenes*, *HZ* 152, 1935, s. 218 n.

bazę jego wykładów w Instytucie. Niebawem, wiosną 1933 roku, autor postanowił nie publikować więcej w języku niemieckim i reszta dzieła była redagowana już po francusku. Rewizji stylistycznej tekstu podjął się w 1937 roku J. R. Palanque. Obowiązki i podróże podejmowane przez Steina w latach 1933–1937 przerwały zasadniczo pracę nad książką. Z nową energią powrócił do niej w Louvain. W obliczu zagrożenia wojennego i zakładanej okupacji Belgii przez Niemców jedna kopia manuskryptu *Histoire du Bas-Empire* została wysłana do Montpellier do prof. J. R. Palanque⁸². I ta tylko kopia była do późniejszej dyspozycji autora⁸³, gdyż małżeństwo Stein musiało opuścić Louvain w nocy 11 maja 1940 roku i wiele godzin maszerować pieszo. W tej sytuacji ocalał tylko manuskrypt wysłany do Palanque'a (rozdziały 1–10). Zimą 1940–1941 w Marsylii, w obliczu zupełnej niepewności losu, Stein podyktował swej żonie 28 stron tekstu nazwanego przez niego „streszczeniem” (*le sommaire*), które umożliwiłyby ukończenie dzieła w przypadku, gdyby on sam nie był w stanie tego zrobić⁸⁴. Jeszcze w południowej Francji historyk podjął na nowo pracę na rozdziałem XI, a w Szwajcarii (po grudniu 1942 roku) nad rozdziałem XII. Ostatnie strony (i ważny ekskurs A) wydrukowanej wersji *Histoire du Bas-Empire* zawdzięczały już swe istnienie J. R. Palanque'owi⁸⁵. Do powstania i opublikowania całości przyczyniła się ogromnie żona Steina, Jeanne. Była nie tylko dbale przepisującą tekst sekretarką, ale „ona z nim pracowała”. Bardzo długa jest lista osób i instytucji, którym *Histoire du Bas-Empire* zawdzięczała ujrzenie w 1949 roku światła dziennego⁸⁶.

Pozostaje ona dziełem wyjątkowym, niezastąpionym. Nie tylko, po dziś dzień, standardowym podręcznikiem do dziejów epoki, ale przede wszystkim niedoścignionym wzorem podręcznika pisanego nie w oparciu o sądy cudze, ale wyłącznie o własne studia źródłowe⁸⁷. Autor formułował swe sądy, „nie pozostawiając żadnej tezy lub hipotezy bez osobistej kontroli”⁸⁸. Podkreślano jego znakomitą znajomość epigrafiki i numizmatyki, archeologii i źródeł literackich. Dbłość o chronologię i szkicowanie psychologicznych portretów głównych bohaterów epoki także należały do najlepszych wzorów szkoły Mommsena⁸⁹. Jeśli nawet w nieunikniony sposób tu i ówdzie postęp w badaniach nad epoką wprowadził do ustaleń Steina pewne korekty⁹⁰, to z re-

⁸² J. Stein, Avant-propos, w: E. Stein, *Histoire du Bas-Empire* (jak w przyp. 5), s. XIII–XXV.

⁸³ Po powrocie do Louvain Jeanne Stein odnalazła ten manuskrypt nietknięty, por. J. Stein, Avant-propos (jak w przyp. 82), s. XXVII. Odegrał od pewną rolę w finalnej publikacji tekstu.

⁸⁴ J. Stein, Avant-propos (jak w przyp. 82), s. XXV.

⁸⁵ A. Piganiol, Méthode historique d'Ernest Stein, *Journal des Savants*, 1950, nr 4, s. 159–167, tutaj s. 160.

⁸⁶ J. Stein, Avant-propos (jak w przyp. 82), s. XXIX–XXXII.

⁸⁷ Ta obserwacja pozostaje w zgodzie z tym, co i A. Piganiol, sam wybitny znawca epoki, pisał bezpośrednio po ogłoszeniu drugiego tomu : „...les travaux modernes ne sont utilisés que secondairement, mais l'auteur les connaît tous” [tenże, Méthode historique (jak w przyp. 85), s. 160]. Krótko przedtem Piganiol opublikował swoje *L'Empire chrétien* (325–395), Paris 1947. O tym wybitnym uczonym: J. Heurgon, Notice sur la vie et les travaux de M. André Piganiol, membre de l'Académie, *Comptes rendus des séances de l'Académie des inscriptions et Belles-Lettres* 1970, nr 114/4, s. 572–586.

⁸⁸ V. Grumel, Rec. E. Stein, *Histoire du Bas-Empire*, 2, Rev. EB 8, 1950, s. 292–296, tutaj s. 292.

⁸⁹ B. Croke, Theodor Mommsen (jak w przyp. 9), s. 188, z elementami krytyki.

⁹⁰ Współcześnie uważano, że krytyka dotyczyć może tylko *peripheral points* tego dzieła (H. St. L. B. Moss, Rec. E. Stein, *Histoire du Bas-Empire* II, *Journal of Roman Studies* 42, 1952, s. 118).

guły tylko tam, gdzie był istotny rozróżnienie w informacjach źródłowych, a nowe obserwacje pozwoliły przechylić szalę na korzyść stanowiska przeciwnego niż zajmowane przez historyka, albo jego sugestie zdezaktualizował po prostu przyrost źródeł. Zmienił się też mocno punkt ciężkości historycznych studiów – dla części historyków badanie „dziejów państwa” nie jest już wartością samą w sobie, programowo wybierają raczej badanie „dziejów społeczeństwa”⁹¹. Trzymając się swej zasady nieodchylania się ani o milimetr od twardego gruntu podstawy źródłowej, Stein osiągnął to, że przez siedemdziesiąt lat wartość jego dzieła utleniała się niewiele, a każdym razem utleniała się bardzo wolno.

Dziesięć lat później, w 1959 roku J. R. Palanque wydał francuską wersję tomu pierwszego, wzbogaconą o osobne, zaktualizowane przypisy wydawcy i jego współpracowników. Wcześniej ukazało się po raz pierwszy tom pt. *Wprowadzenie do historii i do instytucji bizantyjskich*. Był to zbiór kilku napisanych przez Steina wykładów, które miał wygłosić w 1936 roku na Katolickim Uniwersytecie Ameryki w Waszyngtonie D.C. Atak serca i długa późniejsza rekonwalescencja sprawiły, że żaden z nich nie został wygłoszony. Wykłady obejmowały m.in. strukturę ekonomiczną Bizancjum (s. 113–125), jego strukturę społeczną (s. 125–138), instytucje Imperium (s. 138–153), rasy i języki oraz przetrwanie cywilizacji bizantyjskiej (s. 154–168)⁹². Zapewne słusznie uznano, że teksty te mają także znaczenie naukowe. Pokazywały one w każdym kierunku, że Stein był historykiem panującym nad wszystkimi ważniejszymi obszarami bizantyjskiej historii od jej początku do końca. Pierwsze zdanie tego zbioru wykładów zasługuje na przypomnienie:

L'histoire byzantine est peut-être parmi toutes les branches de la science historique celle qui est fleurée occasionnellement par le nombre le plus grand d'historiens, et en même temps celle dont le nombre des adeptes cent pour cent est peut-être le plus petit...⁹³

Ernst Stein nie należał do żadnej z tych grup. Był wielkim uczonym, ale nie uprawiał historii bizantyjskiej okazjonalnie. On był bizantynistą *tout court* i w tamtym czasie the „best authority on the administration of the Empire” – jak nazwał go inny wielki bizantynista⁹⁴. W uznaniu aktualności i trwałości jego naukowego dzieła w 1968 roku wydawnictwo Hakkerta przedrukowało jego najważniejsze artykuły⁹⁵.

Historyk zmarł 22 lutego 1945 roku we Fryburgu szwajcarskim, w wieku 53 lat.

Jan Prostko-Prostyński

⁹¹ Nie chcę przez to w żadnym razie powiedzieć, że historia społeczna jest nieobecna w *Histoire du Bas-Empire*, zob. A. Piganiol, *Méthode historique* (jak w przyp. 85), s. 160.

⁹² E. Stein, *Introduction à l'histoire et aux institutions byzantines*, Traditio 7, 1951, s. 95–168 (osobno: *Introduction à l'histoire et aux institutions byzantines*, Fordham University Press 1951, 74 ss.). *Introduction* zostało odnotowane przez R. Guillauda, Rec. w: *Revue des Études Grecques* 66, 1953, nr 311–313, s. 521: „cette étude est pleine de remarques excellentes...”.

⁹³ E. Stein, *Introduction à l'histoire* (jak w przyp. 92), s. 95.

⁹⁴ A. A. Vasiliev, Rec.: E. Stein, *Histoire du Bas-Empire*, II, *Speculum* 26, 1951, s. 211–215, cyt. s. 211.

⁹⁵ E. Stein, *Opera minora selecta*, Amsterdam 1968.